

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.

Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Veröffentlichungen – auch von Teilen – bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

intermediar

17e jaargang 27 – 3 juli 1981

verschijnt wekelijks
oplage 120 000
redactie en administratie n.z. voorburgwal 225.amsterdam

27

Autoriteit en vrijheid, pagina 1

Interview met George Stelner,
pagina 7

Vraagstimulering en werkloosheid,
pagina 13

Robert Redfield, pagina 23

Organisatieverandering en
automatisering, pagina 33

De universiteit en haar regio,
pagina 41

Nieuw geboekt, pagina 47

Dr. Th. J. Hooning

Onroerend goed, pagina 50

Autoriteit en vrijheid

Erich Fromms onderzoek naar de mentaliteit van
Duitse arbeiders anno 1930

De bekende sociaal-psycholoog Erich Fromm verrichtte in het begin van de jaren dertig een onderzoek naar de opvattingen, de houdingen en de mentaliteit van de Duitse arbeiders. De conclusies uit zijn onderzoek waren zo teleurstellend beschamend voor de Duitse arbeidersbeweging als linkse intellectuelen zich deze voorstelden, dat Fromm zijn boek niet publiceerde. Pas onlangs is dit geschied. Op grond van de theoretische basis van het onderzoek en de strakke wetenschappelijke betoogtrant is deze studie voorbeeldig te noemen. De problematiek waarop Fromm stuitte is ook na vijftig jaar nog actueel.

Het befaamde *Institut für Sozialforschung* in Frankfurt zette in 1929 een onderzoek op naar de opvattingen en de mentaliteit van arbeiders en van personeel in lagere administratieve, verkoop- en technische functies (het instellen). De leiding van het project toevertrouwd aan Erich Fromm, de vorig jaar overleden beroemde sociaal-psycholoog en denker. Ten behoeve van dit onderzoek stelden Fromm en zijn medewerkers een vragenlijst van 271 punten samen, waarvan gedurende de jaren 1929 tot 1931 3300 exemplaren ter schriftelijke beantwoording werden verstuurd; de onderzoekers ontvingen 1100 lijsten terug. Bij de gedwongen verhuizing van het *Institut für Sozialforschung* naar Parijs in 1933 ging een deel van het materiaal verloren: 584 lijsten bleven over. Na enige aarzeling besloot Fromm met deze sterk gereduceerde hoeveelheid het onderzoek toch voort te zetten. Meningsverschillen tussen de leidende figuren van het *Institut*: Horkheimer, Adorno en Fromm leidden er toe, dat laatstgenoemde zich van het *Institut* distantieerde, met medeneming van het materiaal. Hij bewerkte het wel verder maar tot publikatie kwam het niet vóór het vertaald en in definitieve vorm gegoten door Wolfgang Bonss tenslotte onlangs werd uitgegeven. Een alleszins bewogen geschiedenis dus, die men geen belangrijk onderzoekswerk – want daarmee hebben we met dit onbekende werk van Fromm te maken – zou willen toewensen.

Nu waren onderzoeken naar de levensomstandigheden van de arbeiders in Duitsland vanzelfsprekend omstreeks 1930 niet nieuw. Zoals in Engeland een halve eeuw

eerder vormen dergelijke onderzoeken in Duitsland een begeleidingsverschijnsel van de industrialisering sedert 1870. Lange tijd werden alleen de materiële levensomstandigheden onderzocht, maar omstreeks 1890 toonden onderzoekers en publiek belangstelling voor de psychische en geestelijke aspecten van het leven van de arbeiders in een geïndustrialiseerde maatschappij. De socioloog Max Weber trachtte in die tijd door het opstellen van een vragenlijst ten behoeve van interviewers onderzoeken mede te richten op wat hij de 'psychische kwaliteit' en noemde, met slechts gedeeltelijk succes overigens, want aan de materiële levensomstandigheden van de arbeiders bleven de onderzoekers voorlopig toch nog de meeste aandacht besteden.

Integratie van marxisme en psycho-analyse

In de jaren twintig kreeg de meer sociaal-psychologisch gerichte belangstelling van theoretici en onderzoekers een dubbele impuls. Sociologen leerden de psychologische theorieën van Freud kennen en socialistische theoretici en politici gingen zich afvragen hoe het kwam, dat bepaalde verwachtingen omtrent het proletariaat niet of slechts ten dele waren uitgekomen. Eén van de grootste teleurstellingen in deze kring was wel dat de socialistisch georganiseerde arbeiders voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog meer nationalistisch dan internationaal voelend waren gebleken, zich in dit opzicht niet sterk onderscheidend van de nationalistische grote

vervolg op pagina 3

Foto: ANP

vervolg van pagina 1

Autoriteit en vrijheid

en kleine burgerij. Erich Fromm was één van die geleerden die streefden naar de integratie van marxisme en psycho-analyse; Fromms onderzoek van omstreeks 1930 vormt in de eerste plaats reeds een belangrijk document van de ontwikkeling van zijn wetenschappelijk denken.

De integratie van marxisme en psycho-analyse verliep overigens niet zonder felle discussies. Na aanvankelijk enthousiasme tijdens en kort na de Russische Revolutie, verwierpen de communisten, zich opsluitend in een steeds meer verstarrende leer, Freud radicaal. Meer liberale marxisten als Fromm zagen belangrijke theoretische overeenkomsten tussen de wetenschappelijke paradigma's van Marx en Freud. Zoals bij Marx iedere maatschappelijke formatie een produkt is van een voorgaande, zo staat ook bij Freud het begrip ontwikkeling centraal: een psychische structuur is het produkt van een levensgeschiedenis. Het fysiologisch fundament van psychische verschijnselen bij Freud laat zich vergelijken met de fundamentele materiële basis van sociale structuren en culturele verschijnselen bij Marx. Tenslotte was het verleidelijk een overeenkomst te zien tussen de Marxistische dialectiek van klassen en de psychische tegenstellingen en conflicten waaraan Freud zulk een grote betekenis toekent.

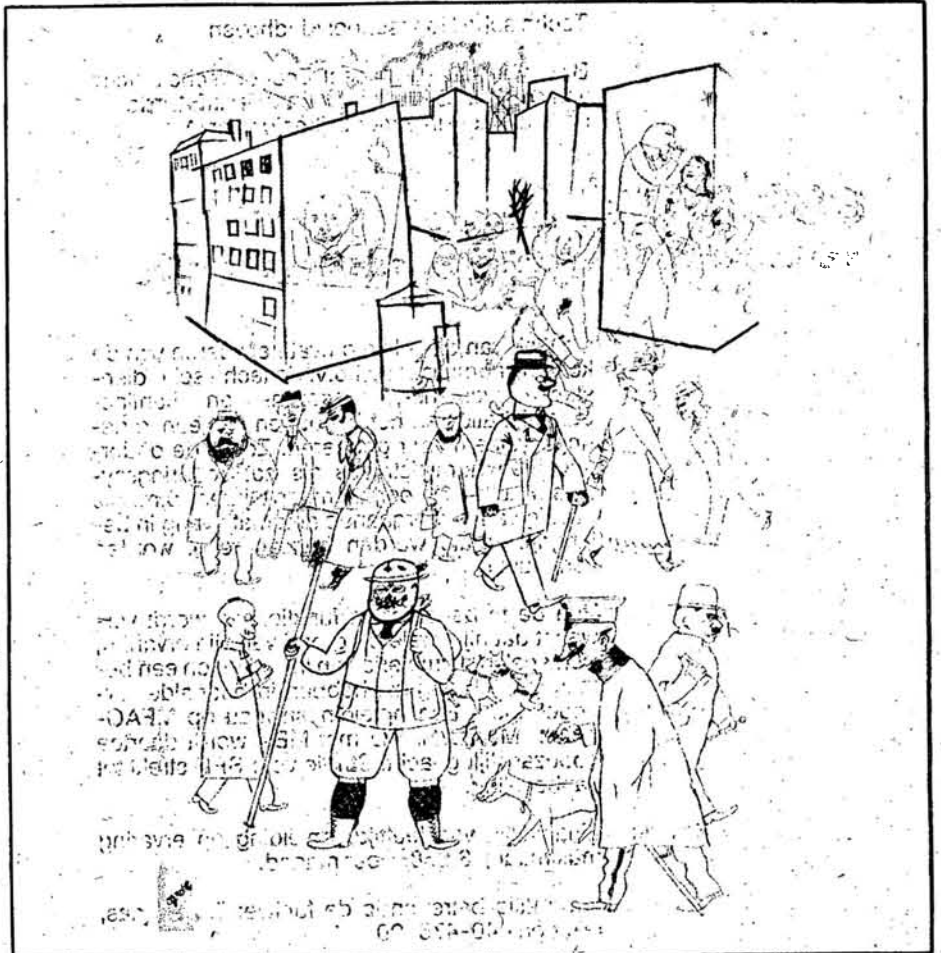
Nu ging het er Fromm niet zozeer om – wat men toch van een marxist zou mogen verwachten – een psychologie van hele klassen te ontwerpen. Zijn belangstelling ging meer uit naar de werking van maatschappelijke en culturele structuren en verschijnselen op de individu en hij bleef grote betekenis toekennen aan het gezin. Meer in het bijzonder hield hij zich bezig met de vraag naar de mogelijke relatie tussen bepaalde psychische typen en bepaalde sociaal-politieke opvattingen, houdingen en mentaliteiten. We vinden deze theoretische belangstelling later in zijn boeken *The Fear of Freedom* (1945) en *Man for Himself* (1949). Met deze denkbeelden bleef Fromm geheel binnen de theoretische benaderingen van het *Institut für Sozialforschung*, dat onder meer beroemd werd met de *Studien über Autorität und Familie* (1936), waarin Horkheimer, Fromm en anderen de relatie bestudeerden tussen een bepaald gezinstype en het ontstaan van wat zij de autoritaire persoonlijkheid noemden.

Nog een invloed op de theoretische uitgangspunten van Fromm valt te signaleren – in zijn latere werk van belang gebleven – en wel een historische. De economisch-historicus Sombart had zich in enkele boeken beziggehouden met het ontstaan en de kenmerken van wat hij de burgerlijke geest noemde. Type-rend voor deze geest was volgens Sombart: spaarzaamheid, een sterke neiging tot orde, plichtsgevoel, concurrentiedenken; een geheel van kenmerken dat gelijkenis vertoont met wat Freud het anale karakter noemde. In de laat-kapitalistische maatschappij achtten Fromm en de zijnen dit syndroom vooral kenmerkend voor de kleine burgerij. Nu meende Fromm dat de libido zich aanpaste aan de sociaal-economische structuur en zo op zijn beurt weer tot steun, tot 'kit' van deze structuur werd. Als echter de spanningen tussen libidineuze krachten en maatschappij al te sterk werden, zouden van het driftleven revolutionaire invloeden kunnen uitgaan. Iets dergelijks was bij de kleine burgerij waar te nemen, die autoriteit vereerde, verlangde naar discipline, orde en fatsoen, maar in strijd met dit alles eveneens neigingen tot rebellie toonde. Fascistische bewegingen speelden met groot succes op deze tegenstrijdige neigingen in.

Het onderzoek

Laten we na deze theoretische uitgangspunten bekeken te hebben nu eens zien wat Fromm precies onderzocht en waarom, hoe hij dit deed en tot welke resultaten en conclusies zijn onderzoek leidde.

Het object van Fromms onderzoek vormden de opvattingen, de mentaliteit, de instelling en de levensvormen van arbeiders en bedienden, in het bijzonder de consistenties en inconsistenties in opvattingen en mentaliteit. Teneinde in dit alles inzicht te verkrijgen werden vragen gesteld over de boeken die men las, de woninginrichting, bezochte films en toneelstukken, de opvattingen over vrouwenarbeid, abortus (merkwaardigerwijs niet

George Grosz' kijk op de mentaliteit van zijn landgenoten

over geboortebeperving!), over opvoeding; het oordeel over rationalisering in bedrijven, relaties met collega's en met chefs, over de bereidheid geld en goederen aan vrienden te lenen, de opvattingen over het rechtssysteem en over de vraag wie de werkelijke macht uitoefenden. Vragen met een min of meer verborgen politieke inhoud werden willekeurig door de lijst gestrooid. De antwoorden op al deze vragen werden bij de verwerking systematisch gecorreleerd met opleiding, maatschappelijke positie, leeftijd, inkomen, lidmaatschap van, stemmen op en eventueel functie in partij of vakbond. De antwoorden werden in de volgende politieke richtingen ingedeeld: sociaal-democraten, linkse socialisten, communisten, burgerlijken, nationaal-socialisten en niet-stemmers/kiezers. Het resultaat van al deze tellingen vinden we in de vele tabellen, want Fromm wilde zijn bevindingen kwantificeren.

Nu werkte Fromm niet met voorgedrukte, volgens het multiple-choice principe aan te kruisen antwoorden; de respondenten moesten in hun eigen taal de lijst invullen. Dit bracht met zich mee dat een aantal antwoorden geïnterpreteerd moest worden, waarbij vanzelfsprekend wel enige problemen rezen. Enkele voorbeelden mogen dit verduidelijken. De vraag over de bedrijfsrationalisering werd beantwoord met: 'rationalisering, vermoet de arbeider en maakt hem onwillig' en met: 'rationalisering veroorzaakt psychische spanningen'. Deze antwoorden verschillen niet zoveel, maar het woord 'arbeidsunwillig' achtte Fromm kenmerkend voor een ondernemersstandpunt, terwijl hij het tweede antwoord als een arbeidersstandpunt interpreteerde. De antwoorden op de vraag naar de woninginrichting werden geclassificeerd als conventioneel of als individueel, maar deze indeling veronderstelt kennis van wat op dit gebied conventioneel en niet-conventioneel is. Veel interpretatiekunst was vereist voor het vaststellen van individuele syndromen. Het antwoord op de vraag hoe de wereld verbeterd kan worden: 'de heersende klasse moet vernietigd worden', kan niet eenvoudig psychisch worden geduid, omdat dergelijke volzinnen in tal van partijpamfletten en theoretische werken waren te vinden. Gaf dezelfde man echter te kennen dat kinderen geslagen moeten worden om hen respect voor gezag bij te brengen en waren deze antwoorden consistent met andere dan nam Fromm aan dat deze persoon niet in de eerste plaats was bezield van medelijden met de zwakkeren in de maatschappij. Al was deze man dan een sociaal-democratisch vakbondsfunctionaris, Fromm rekende hem tot het autoritaire persoonlijkheidstype.

Representativiteit

Er valt niet te ontkomen aan de vraag hoe het stond met de representativiteit van de 584 lijsten op een bevolking van zestig miljoen. In strijd met wat men bij voorbaat zou mogen verwachten, viel dit in sommige opzichten nog mee: de percentages sociaal-democraten, communisten en nazi's in het materiaal stemden ten naaste bij overeen met de verkiezingsuitslagen van 1930/1931. Wel waren de katholieken ondervetegenwoordigd, lag het gemiddeld inkomen in het materiaal iets hoger dan het landelijke en was de geografische spreiding van de ingevulde lijsten te gering.

De antwoorden die betrekking hadden op instellingen, houdingen en opvattingen werden zodanig geïnterpreteerd dat zij in drie categorieën in te delen waren: autoritair (conservatief), tot compromissen bereid (liberaal) en radicaal (socialistisch). Voor de onderzoekers was anti-autoritair links goed en autoritair rechts slecht. Een enkele keer komt deze vooringenomenheid in het proza tot uitdrukking; zoals nog nader zal blijken is dit waarde-oordeel impliciet in het gehele werk aanwezig.

Vele antwoordpercentages vielen grosso modo uit zoals men mocht verwachten. Zestig tot tachtig procent van de sociaal-democraten zag de werkelijke macht in handen van de kapitalisten en de banken; de helft van de nazi's wees de joden; de vrijmetselaars en de Jezuïeten als de ware machthebbers aan. Eenvijfde van de nazi's antwoordde als de socialist op deze vraag. Niemand zal zich erover verbazen dat de helft van de nazi's meende dat oorlogen niet vermeden kunnen worden (men zou van hen eerder een hoger percentage verwachten); iets meer dan een derde van de communisten zag de algemene staking als remedie tegen oorlogen; een kwart van de sociaal-democraten zocht de oplossing in internationale overeenkomsten. Socialisten noemden als grote historische figuren vooral revolutionaire leiders, nazi's vooral nationale helden. Bij voorbaat te verwachten was dat meer sociaal-democraten voor vrije abortus zouden zijn dan nazi's; eveneens mocht men verwachten dat de relatie met de chef op het werk slechter zou zijn naarmate de politieke overtuiging radicaler was en omgekeerd: hoe rechtser de overtuiging hoe beter deze verhouding. Het zal niemand verbazen dat de bereidheid anderen geld en goederen te lenen toenam naarmate het inkomen lager werd en de politieke overtuiging linker en omgekeerd: hoe hoger het inkomen en hoe rechtser de overtuiging hoe geringer deze bereidheid.

vervolg op pagina 5

Th. J. Hooning (1928) studeerde sociologie en geschiedenis in Amsterdam. Promoveerde in 1968 op het proefschrift *George Orwell in zijn Tijd*. Schreef artikelen voor onder andere *Intermediar*, *NRC/Handelsblad* en *Tirade*.

vervolg van pagina 3

Autoriteit en vrijheid

De nuchtere tabellen laten echter ook andere verschijnselen zien en wel vooral als niet meer zo duidelijk volgens partij- of vakbondsbegeleiders geantwoord kon worden en soms zelfs als dit wel het geval was. Ten aanzien van het toneel bezat 21 procent van de sociaal-democraten een conventionele smaak, tegenover 41 procent van de nazi's. Van de sociaal-democraten vond 38 procent dat er voor vrouwen thuis genoeg te doen was, van de nazi's vond 44 procent dit, een marginaal verschil dus ondanks het aloude socialistische principe van gelijke rechten van de vrouw.

Theoretisch en praktisch links

Hoe meer tabellen de onderzoekers samenstelden hoe duidelijker het werd dat het theoretische links – rechts schema de werkelijkheid niet weergaf, met andere woorden – en dit was voor de onderzoekers een bitter teleurstellende ervaring – dat hun maatschappijbeeld van minder realiteitszin getuigde dan zij zelf veronderstelden. Op grond van deze constatering stelde Fromm een nader onderzoek in naar de consistentie en/of inconsistentie van de houding en de mentaliteit enerzijds en de bewuste sociaal-politieke keuze van elke respondent anderzijds. Hier toe werden de antwoorden van elk individu apart bestudeerd. In elke lijst werd bekeken: 1 de algemene sociaal-politieke instelling (op grond van de vragen: hoe kan de wereld verbeterd worden, wie zijn de grote figuren in de geschiedenis, hoe kan een nieuwe wereldoorlog voorkomen worden, wie zijn schuldig aan de inflatie);

2 de houding ten opzichte van gezag (op grond van de vragen: mogen gehuwde vrouwen werken, kan men het in de opvoeding stellen zonder lichamelijke straffen, is de individu verantwoordelijk voor zijn eigen leven, hoe kan de wereld verbeterd worden); 3 de houding tegenover de medemens (op grond van de vragen: hoe is uw relatie met collega's en chefs, leent u geld en goederen aan vrienden, waarom wel, waarom niet).

De antwoorden werden ingedeeld in de categorieën: radicaal, tot compromissen bereid en autoritair. Om enkele voorbeelden van deze indeling te noemen: als radicaal gold, de kapitalisten schuldig te achten aan de inflatie, als autoritair de joden of andere zondebokken als schuldigen aan te wijzen. Wie de monarchie als schuldig aanwies werd bij de tussencategorie ingedeeld. Deze drie complexen werden vervolgens gecorreleerd met de partijkeuze. In alle categorieën bleek het percentage radicale antwoorden steeds laag en wel zeer significant naarmate een vraag minder duidelijk politiek geladen was. De vraag naar de ideale regeringsvorm beantwoordden de sociaal-democraten wel met een socialistische oplossing, maar bij de vraag naar de belangrijkste historische figuren noemden zij vaak personen die tot de rechtse idolen behoorden. Op de vraag naar de noodzaak van lichamelijke straffen waren meer autoritaire dan anti-autoritair antwoorden. De divergentie tussen maatschappelijke positie en partijkeuze kwam nu duidelijk aan het licht. Slechts vijftien procent van de KPD- en SPD-aanhang bleef in denkbeelden en houding consequent radicaal; een kwart van deze aanhang bleek volledig autoritair. Partij- en vakbondsfunctionarissen voldeden meer aan de rechts-links verwachting dan gewone leden of stemmers. Volledig consistent waren dus maar weinigen; volledige inconsistentie kwam niet veel voor.

Vraagtekens

Het is na vijftig jaar niet moeilijk het werk van Fromm te kritiseren. Kon men aan de hand van de gestelde vragen wel aan de weet komen wat men wilde weten? Is de interpretatie van de antwoorden wel steeds juist geweest? Was de hoeveelheid materiaal niet wat mager voor wat men wilde bestuderen? Zo zou men meer twijfel kunnen uitspreken en vraagtekens kunnen plaatsen, het valt echter niet te ontkennen dat deze studie, in de geschiedenis van de sociale wetenschappen pionierswerk, in menig opzicht bewonderenswaardig is. De vragenlijst stoelt op degelijke theoretische bezinning, zodat de onderzoekers economisch met de middelen konden omgaan. Bij veel onderzoek is het eerder zo dat een berg materiaal een muis aan inzicht baart. Het is haast esthetisch bevredigend te zien hoe het materiaal in logische categorieën

ingedeeld, wordt gebruikt om telkens andere vragen te beantwoorden. Het toegevoegde essay van Schachtel over het taalgebruik van de respondenten – niet vrij overigens van neerbuigendheid tegenover de arbeider die, niet gewend de pen te hanteren, aan mooschrijverij gaat doen – maakt duidelijk, wat men met een sociologisch geschoold taalgevoel kan halen uit vrije antwoorden.

In het begin van dit artikel zagen we dat impliciet een waarde-oordeel aan het gehele boek ten grondslag ligt. Dit komt op een merkwaardige wijze hierin tot uiting dat Fromm zich wel bezighoudt met de discrepantie bij links tussen verbaal beleden idealen enerzijds en gevoelens en houdingen anderzijds, maar dat hij deze discrepantie niet onderzoekt bij rechts, een onderzoek waartoe zijn materiaal zich uitstekend leent. Uit zijn tabellen valt immers te lezen (ik geef slechts enkele voorbeelden), dat 23 procent van de nazi's vond dat oorlogen door internationaal overleg voorkomen kunnen worden; 25 procent van hen vond dat door opvoeding de wereld verbeterd kan worden en 18 procent van hen toonde voorkeur voor individuele in tegenstelling tot conventionele toneelstukken. Dit zijn allemaal standpunten en houdingen die Fromm tot het radicale type rekent. Met andere woorden: niet alleen links, blijkt af te wijken van het theoretische type, ook met rechts is dit het geval. Het laten liggen van dit verschijnsel stempelt deze studie in haar niet-wetenschappelijke motivatie tot een zelfreflectie en een gewetensonderzoek van links op het historisch moment waarop het in Duitsland politiek mis ging lopen.

Onze kritische overwegingen dienen zich ook uit te strekken tot de theorie die als basis voor dit onderzoek diende. De typen klopten niet met de werkelijkheid en de onderzoekers waren hierover teleurgesteld. Dit getuigde van een zekere Weltfremdheid – dat zagen wij reeds – tegelijk evenwel van een wat naïeve wetenschapsopvatting. Zouden de onderzoekers naast Karl Marx wat meer Max Weber hebben gelezen dan zouden zij hebben ingezien, dat – al vergat Weber het zelf ook wel eens – typen wetenschappelijke constructies zijn, die men in de werkelijkheid nooit zo consistent en consequent aantreft. Weber sprak dan ook met een wat ongelukkig gekozen term van 'ideaal-typen'. Gaat men op basis van deze typen op onderzoek uit dan zal men juist afwijkingen van deze constructies vinden; wetenschappelijk interessant is vooral in welke mate dergelijke afwijkingen te constateren zijn. Maar, zal men zeggen, Fromm en zijn medewerkers vonden deze afwijkingen toch. Dat is zo en dat is bepalend voor de waarde van hun onderzoek. Immers de niet zo juiste theorie waarvan zij uitgingen kan men zien als een hypothese die slechts gedeeltelijk in het materiaal bevestigd werd, maar dat was ook een onderzoekresultaat. Hun teleurstelling vormt een moreel extra dat geen afbreuk doet aan de waarde en de betekenis van hun werk.

Smet

De fundamentele conclusie uit het boek is dat de linkse kiezers ondanks alle decennien-lange socialistische opvoeding, propaganda en organisatie niet zo van karakterstructuur veranderd waren, dat zij krachtige weerstand hadden kunnen bieden aan wat na 1933 in Duitsland gebeurde. Het nationaal-socialisme appelleerde aan houdingen en gevoelens die ook bij links leefden. Hierbij zijn nog wel enige nuances aan te wijzen: consistent radicaal was slechts zeven procent van de sociaal-democraten, tegenover 27 procent van de communisten en terwijl dertien procent van de communisten tot het autoritaire type gerekend moest worden was dit met eenderde van de sociaal-democraten het geval (men vraagt zich hierbij wel af hoe de Duitse communistische staat na 1945 een zo bij uitstek autoritaire staat kon worden). Zoals we reeds zagen waren partij- en vakbondsfunctionarissen consistent in hun houdingen en opvattingen dan gewone stemmers en gewone partijleden. Van alle linkse respondenten noemde slechts één procent de joden de schuldigen aan de inflatie (bij de burgerlijken was dit reeds acht procent), hetgeen toch weer een aanwijzing vormt van de geringe uitwerking van althans een deel van de

nazi-propaganda onder socialisten en communisten.

Niet alleen de aantallen stemmers en partijleden zijn van belang, maar vooral of en in hoeverre zij zich gevoelsmatig voor de beleden idealen willen inzetten. Terwijl Fromm zijn materiaal liet bewerken werd bewezen wat in dat materiaal besloten lag: Hitler kon op gemakkelijke wijze, zonder verzet te ontmoeten, links uitschakelen. Een flink deel van wat men voor klassebewust proletariaat hield bleek bevangen in een kleinburgerlijke denken belevingswereld, psychisch niet in staat tot verzet.

De onderzoekers ervoeren deze onontkoombare conclusie uit hun onderzoek als een smet op de Duitse arbeidersbeweging; het vormde voor hen een reden hun boek in de jaren dertig niet te publiceren. Het is niet het enige geschrift waarop deze zelfcensuur om politieke redenen is toegepast.

Het boek laat een conclusie toe die Fromm niet trekt. De nazi's bleken evenmin als links consistent in hun autoritaire opvattingen en instellingen. Hierin ligt een mogelijke verklaring waarom die breuk met het bruine verleden in 1945 voor tallozen evenmin scherp was als de overgang van de Weimar Republiek naar het nationaal-socialisme in 1933. Deze conclusie is al even weinig opwekkend als die van Fromm. Beide conclusies leiden tot de vraag – die overigens bij ieder nadenkend waarnemer van het sociale en politieke gebeuren kan rijzen – naar de consistentie tussen sociaal-politieke overtuigingen en psychische houdingen en mentaliteiten in het algemeen, nu, in West-Europa en in de Verenigde Staten. Niemand zal wel van Duitse terroristen en Italiaanse rode brigadisten verwachten dat zij een liberaal-socialistisch bewind zouden voeren zo zij aan de macht kwamen. In Frankrijk kan men de laatste tijd zien dat teleurgestelde ultra-linkse groeperingen de politieke bruikbaarheid van fascistische denkbeelden en gevoelens ontdekt hebben. Antisemitisme is geen monopolie meer van uiterst rechts. Menig Franse neo-fascist die deelneemt aan gewelddaden, is – en dat zou men ook niet zo direct verwachten – afkomstig uit de zeer gegoede burgerij. Onlangs baarde de zich links afficherende Noam Chomsky opzien doordat hij een voorwoord schreef voor het boek van een Franse neo-nazi. Deze wil 'bewijzen', dat de gaskamers een uitvinding van de zionisten zijn. Chomsky verdedigde eerder uitdrukkelijk het Pol Pot-bewind. Het zou niet verstandig zijn hem uitsluitend te zien als een sociaal-politiek warhoofd met weinig diepgang (op dit gebied) hoe juist dit op zichzelf ook is. We hebben in al deze gevallen te maken met die uiterste inconsistentie waarbij een extreem linkse ideologie gepaard gaat en zich gedeeltelijk vermengt met uiterst rechtse denkbeelden en een extreem autoritaire mentaliteit. De explosieve kracht van dit mengsel zou wel eens groter kunnen blijken dan we nu nog vermoeden. Het boek van Fromm is actueel – al zijn de meesten van zijn respondenten niet meer in leven – dan men op het eerste gezicht zou denken.

Erich Fromm, *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches. Eine sozialpsychologische Untersuchung*. Bearbeitet und herausgegeben von Wolfgang Bonss. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1980. DM. 29,80.